

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Бакум З. П. Історія української фонології в підготовці майбутніх учителів-словесників.

У статті проаналізовано становлення та розвиток української фонології, з'ясовано роль знань з історії мови для практичної роботи майбутніх учителів-словесників.

Ключові слова: фонологія, фонема, історія фонології, лінгвістична компетентність, класифікація фонем, фонетична система української мови.

Бакум З. П. История украинской фонологии в подготовке будущих учителей-словесников.

В статье проанализировано становление и развитие украинской фонологии, раскрыта роль знаний по истории языка в практической работе будущих учителей-словесников.

Ключевые слова: фонология, фонема, история фонологии, лингвистическая компетентность, классификация фонем, фонетическая система украинского языка.

Bakum Z. P. History of Ukrainian phonology in training future teachers of language and literature.

The history of Ukrainian phonology in training future teachers of language and literature. The article analyzes the formation and development of the Ukrainian phonology, defines the role of knowledge of the history of language for practical work of future teachers of language and literature.

Key words: phonology, phoneme, history of phonology, linguistic competence, classification of phonemes, phonetic system of the Ukrainian language.

У теорії та практиці викладання української мови виокремлюють мовну (лінгвістичну), мовленнєву, комунікативну, культурознавчу компетенції (О. Бистрова, А. Богуш, Н. Гез, О. Горошкіна, М. Пентилюк, Г. Шелехова), що сприяє більш точному, повному і водночас конкретному визначенню мети викладання мови, моделюванню певного заняття, розробленню критеріїв та рівнів засвоєння матеріалу, оволодінню мовою, визначенню змісту предмета.

У процесі розвитку лінгвістичної компетентності майбутнього словесника вагоме місце посідає знання про фонетичну систему української мови: система знань про лінійний та нелінійний рівні фонетики (засвоєння лінгвістичних понять: звук, фонема, класифікація

звуків української мови, історичні чергування, складоподіл, фонетична та фонематична транскрипція, інтонація й ін.). Отже, ознайомлення студентів-філологів з історією української фонології – необхідна умова формування лінгвістичної компетентності майбутнього вчителя української мови.

В Україні зародження фонології пов'язане з іменами О. Курило, О. Синявського, Є. Тимченка. У подальшому фонологічні ідеї української мови розвивали П. Коструба, Л. Прокопова, Н. Тоцька та ін.

У 1917 році Є. Тимченко опублікував «Українську граматику», де подано визначення ключових понять фонетики у психологічному аспекті. Фонетика (звучня) є, відповідно до визначення вченого, наукою про форми звука. «Формою звука зветься слухове враження незалежно від значення звука» [8, с. 5]. Звуком Є. Тимченко називає «слухове враження, що сприймаємо вухом з повітряного оточення; воно може тільки тоді постати, коли повітряне оточення буде вправлене в дрижачий рух, і дрижання повітря, передаючись барабанній перепонці нашого вуха, передається слуховому нервові» [9, с. 36]. Термін «фонема» вчений спочатку вживав у значенні «звук людської мови» [9, с. 36]: «з фізіологічного становища шелестів звук є фонема, що постає, коли струмінь повітря більш або менш затримується в голосовім проводі або зближенням до себе мовних органів мовних, або моментовим замкненням, що зразу переймається» [9, с. 46]. Згодом він конкретизував поняття, назвавши фонему «звуковим типом, що об'єднує в собі групу діалектних варіантів, так до себе близьких передісторично, що ми можемо на них дивитися як на розмірну одність і відзначати окремим знаком» [9, с. 93].

У «Курсі історії українського язика» Є. Тимченко запропонував психологічне пояснення причин виникнення відтінків вимови, детально описавши процеси асиміляції, дисиміляції та інші звукові зміни, здійснив аналіз фонологічної системи української мови на різних етапах розвитку, з'ясував ряд історичних звукових змін української мови.

О. Синявський вживає термін «фонема» у значенні, яке найбільше перегукується з тлумаченням Л. Щерби: «Фонема – це не просто звук людської мови, що їх у кожній мові безліч, а такий звук, краще сказати – звуковий тип, звукова одиниця, мінімальний урізок звукового процесу – що здатний вносити диференціацію в значення

слів» [5, с. 6]. Кількість таких елементів, за словами О. Синявського, обмежена: «За певним звуком в окремому слові визнається значення фонему, якщо в мові існує інше слово з іншою фонемою на її місці і спільною рештою «фонем» [5, с. 7].

На думку О. Синявського, поняття «фонема» дещо ширше від поняття «звук», іноді вужче. Так, окремими фонемами можна вважати і такі «звуки, що при фізіологічній класифікації звуків мови не мають самостійного значення» [5, с. 8], наприклад, наголошені й ненаголошені голосні. Однак є і такі звуки, які виділяються в мові та відрізняються від інших звуків, проте це відтінки фонем, а не самі фонему, оскільки вони не диференціюють значення слова, «нефонематичного значення в українській мові білабіальне та лабіадентальне [β], це тільки відтінки однієї фонему» [5, с. 8].

Науковцем встановлено, що в українській мові нараховується 102 фонему (90 приголосних та 12 голосних), які мають різні характеристики, як щодо артикуляційно-акустичної відокремленості й самостійності, так і щодо їхньої уживаності. З погляду артикуляційно-акустичної самостійності всі ці фонему О. Синявський поділяє на чотири групи: 1) найбільш самостійні фонему – усі основні глухі, сонорні та /й/; 2) дзвінки фонему, які відрізняються від глухих участю голосу в процесі творення; 3) м'які приголосні, які є ще більшою мірою несамостійними, похідними; 4) довгі приголосні – найменш самостійні фонему, відрізняються від усіх попередніх за кількісною ознакою [5, с. 15].

О. Синявський уперше в українському мовознавстві створив розгалужену класифікацію системи фонем української літературної мови на ґрунті акустичного, артикуляційного та семантичного критеріїв, а також критерію частотності вживання фонем.

Концепція О. Синявського, запропонована у «Спробі звукової характеристики літературної української мови», була поштовхом до різноманітних дискусій поміж українських мовознавців. Першим відгуком стала публікація О. Курило «До поняття фонему» (1930 р.). На відміну від звука, який є явищем акустичним і фізіологічним, «фонему як суцільно узагальнене явище, соціальне явище є найпростішим елементом комунікації в мовному колективі» [2, с. 24–25]. Кожна фонему, з погляду О. Курило, є звуковий тип, наявний у мовній свідомості, але не кожний звук чи група звуків, зафіксовані в мовній свідомості, є фонему [2, с. 221].

За визначенням О. Курило, звук мовлення є акустичним вираженням «від суми всіх фізіологічних моментів, задіяних у творенні звука, і ми розрізняємо наголошені й ненаголошені звуки, довгі і короткі звуки» [2, с. 224].

Фонема в інтерпретації вченої є найкоротшим відтинком мови, звуковим типом, що існує в мовній свідомості членів певної мовної групи і може диференціювати слова. Наукова вартість фонем полягає в її належності до системи фонем. Характерною ознакою системи фонем є взаємовідношення між фонемами, з'ясування цих протиставлень є обов'язковим елементом встановлення системи фонем певної мови. О. Курило створила модель опису системи фонем української мови завдяки поєднанню психофонетики та елементів структурної лінгвістики.

Новим етапом у розвитку теорії фонем в Україні вважається праця М. Наконечного «Фонетика», яка є складовою «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського (1951 р.). М. Наконечний здійснив усебічний аналіз звукової системи української літературної мови. Фонема визначається науковцем як «найменша звукова одиниця, що відрізняє одне від одного слова тієї самої мови, подібні звучанням» [3, с. 128], використовується в мові для диференціації значень слів і форм. Конкретним проявом фонем в потоці мовлення, на думку М. Наконечного, є її численні варіанти, або відтинки, характер і тривалість їх залежать від умов, у яких вони перебувають [3, с. 134]. За підрахунками М. Наконечного, фонетична система української літературної мови складається з 6 голосних та 44 приголосних фонем.

У 1963 р. П. Коструба опублікував «Фонетику сучасної української мови», визначивши фонему «як найменшу одиницю звукової системи певної мови, що служить як матеріал для побудови і як засіб для розпізнавання і розрізювання значущих одиниць певної мови – слів та морфем» [1, с. 24]. Окремий мовний звук є фонемою, якщо він має такі ознаки: 1) здатність протиставлятися іншим звукам у рядах або парах слів, щоб із заміною однієї фонемі іншою змінювалося значення слова; 2) незалежність від фонетичного оточення, від сусідніх звуків; 3) незалежність від позиції у слові, тобто здатність виступати в усіх позиціях (на початку й у кінці слів, між голосними, перед і після інших приголосних [1, с. 79].

П. Коструба відзначив, що «усі звукові реалізації певної фонемі, її головний вияв, основні й додаткові варіанти утворюють «звукове поле» [6, с. 222] цієї фонемі. У функційній концепції П. Коструби фонема розглядається як одиниця фонологічної системи мови, як абстракція, наукове узагальнення, необхідне для з'ясування ролі звука і його функції в системі мови.

У 1973 р. опубліковано дослідження Н. Тоцької «Голосні фонемі української літературної мови», у якому було розглянуто «принципи і членування мовного потоку на окремі звуки, і встановлення системи фонем взагалі і системи голосних української літературної мови зокрема» [10, с. 128], подано ґрунтовний опис системи фонем української літературної мови в експериментально-фонетичному та фонологічному аспектах.

Згодом теорія фонемі Н. Тоцькою розглядалася у працях: «Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія» (1981 р.), У розділі «Фонетика і фонологія», «Сучасна українська літературна мова» за ред. А. Грищенка (1997 р.; 2002 р.). Відповідно до концепції Н. Тоцької фонема є найменшою мовною одиницею, потенційно пов'язаною зі значенням, яку можна виділити з потоку мовлення завдяки тому, що мова за своєю природою є членоподільною. Окрім того, фонема є абстрактним поняттям фонетики; це звукова одиниця, яка представляє «певне узагальнення цілком визначених для даної мови, але неоднакових з артикуляторно-акустичного погляду, хоч і об'єднаних єдиною функцією звучань» [10, с. 47].

На думку Н. Тоцької, найбільше значення для теорії фонемі загальною, а також для вивчення матеріального наповнення кожної фонемі мають закономірні, обов'язкові видозміни фонем [10, с. 48], які виникають унаслідок того, що фонема під час реалізації в мовленні може потрапляти в різні фонетичні умови. Кожна фонема є узагальненням властивих саме цій фонемі звучань (алофонів). Усі алофони об'єднуються в певну невелику кількість фонем (дослідниця виділяє в українській мові 6 голосних і 32 приголосні фонемі).

Між фонемі та алофонами наявна певна єдність загального і конкретного: кожна фонема – це загальне, яке конкретно представлене у своїх алофонах. З іншого боку – алофон є лише частковим проявом фонемі. Фонема не залежить від фонетичного контексту, алофони ж

залежать від конкретного фонетичного оточення і перебувають у дистрибутивних відношеннях.

У вченні Н. Тоцької фонема – сукупність артикуляторно-акустичних ознак, що можуть бути диференційними та недиференційними. Для виконання диференційної, ідентифікаційної та конститутивної функцій суттєвими є і диференційні і недиференційні ознаки. Конститутивна та ідентифікаційна функції служать для створення звукових оболонок знаків для розпізнавання знаків (морфем, слів). Фонологічну систему української мови необхідно визначати на основі можливих протиставлень за диференційними акустично-артикуляторними ознаками [10, с. 66]. При поясненні проблеми виокремлення фонемі науковець спирається і на психологічний критерій.

Н. Тоцька розмістила фонему у схемі мовного знака як той компонент, що утворює позначення і тому забезпечує процес комунікації. У концепції науковця система фонем формується на основі смислових асоціацій і встановлюється через парадигматичні ідентифікації, після чого відбувається семантична ідентифікація.

Буття фонем стає реальним саме внаслідок можливості пов'язуватися зі значенням, тому «звук вичленовується в самостійну одиницю перш за все тоді, коли він безпосередньо служить звуковою оболонкою якогось знака» [10, с. 32], а фонема потрібна в мові для розпізнавання відповідного знака.

Учителеві-словеснику важливо усвідомити три основні функції фонем: **конститутивну** (виступає як одиниця мови, що входить до складу морфем, слова); **розрізнявальну**, або **сигніфікативну**, (здійснюється через використання у словах різних звукових одиниць (*будинок – радість*), неоднакова їх кількість (*чин – почин*), тим самим створюється різна звукова оболонка слів, завдяки якій передається різний зміст); **розпізнавальну** (**перцептивну**), або **ототожнювальну**, (вичленовуючись із мовного потоку, дає змогу мовцеві розпізнавати і розрізняти окремі морфемі та слова, що забезпечує можливість мовлення [11, с. 699]).

Учням названі функції можна подати так: перша – творення морфем і цілих слів (*рік, річний, шкільний*); друга – розрізнення слів (вона вважається основною: *лють – ллють*; тут важливо наголосити на тому, що в українській мові в першому слові маємо одну фонему

/л'/, а в другому – дві /л' л'/, кількість звуків у цій парі слів однакова, щоправда з різною довготою); третя функція полягає у виокремленні в мовленнєвому потоці звукових комплексів, співвідносних із предметами, явищами, поняттями, завдяки чому уможливується спілкування.

У навчанні мови виникають неабиякі труднощі під час розв'язання низки практичних завдань, коли доводиться торкатися питання реалізації фонем в її варіантах. Значною мірою це стосується вправ з орфоєпії, транскрибування, елементи якого введені до шкільного курсу, часткового фонетичного розбору. Наприклад, учні довідуються, що /e/ в ненаголошеній позиції вимовляється з наближенням до [u]; буквосполучення *-ться* позначає у вимові [ц:'а]; *-шся* – [с:'а].

Без застосування терміна «фонема» відбувається засвоєння учнями орфографічних правил, які ґрунтуються на фонологічному принципі. У його основу покладено вимогу: буквами відтворювати не звуки, а фонем, представлені в мовленнєвому потоці низкою звуків, що чергуються в різних позиціях. Наприклад: [в'єсни] – [в'є^нсна].

Підтримуємо думку про неправомірне введення до змісту мовної освіти таких відомостей, які не сприяють кращому усвідомленню учнями звукової системи української мови. Це стосується передовсім непослідовного висвітлення в підручниках поділу приголосних звуків на тверді й м'які. Так, у всіх книжках подано тверді приголосні звуки: [б], [п], [м], [в], [ф], [ж], [ч], [ш], [д^ж], [г], [к], [х], [з], які, як написано, «не мають м'яких пар». Більше того, називання їх супроводжується уточненням: «М'якими ці приголосні в українській мові ніколи не бувають». Далі йдеться в тих же підручниках: «вони (тверді приголосні) пом'якшуються перед і» перед приголосним переднього ряду високого піднесення [i] пом'якшуються всі приголосні звуки, у тому числі й подані вище. Наприклад: [б'іле], [п'іве^н], [ф'ін'іш], [ж'інка] та ін. Звідси, тверді приголосні звуки в певних позиціях пом'якшуються, отже, можуть протиставлятися твердим, як їхні м'які пари. У такому разі автори не уникають суперечності, бо спростовується твердження про те, що названі звуки «не мають м'яких пар» і «м'якими не бувають».

Стає зрозуміло, переконання в авторів шкільних підручників про відсутність м'яких пар у твердих звуків запозичене з фонології. За її законами в українській літературній мові визнаються лише твердим:

губні /б/, /п/, /м/, /в/, /ф/, шиплячі /ж/, /ч/, /ш/, /дж /, задньоязикові /г/, /к/, /х/ і глоткова /г/ фонемі.

Наявність або відсутність будь-якої фонемі визначають за незалежною (сильною) позицією звука. Для приголосних – це насамперед їхнє місце в кінці слова (є й інші незалежні позиції). Учням необхідно пояснити, що статус фонем встановлюється за фонематичним протиставленням (опозицією): є опозиція звуків в одній і тій самій фонетичній позиції – протиставлені звуки визнаються як окремі фонемі, немає опозиції – фонемами вважаються тільки наявні звукові одиниці. Так, опозиція [син] – [син'] дозволила виділити окремі фонемі /н/ і /н'/. Відсутність протиставлення за твердістю-м'якістю в кінці слова, наприклад, [б], змушує фіксувати лише тверду фонему /б/. Таким же чином обґрунтовується наявність в українській мові інших твердих фонем.

Однак усі тверді фонемі, як засвідчують подані вище приклади, реалізуються у звуковому варіанті, коли вони стоять перед [і]. Пом'якшення перед [і], з погляду Н. Тоцької, «дає підставу вважати їх комбінаторними алофонами відповідних твердих приголосних», «усі ці приголосні можуть виступати також перед голосними заднього ряду, здебільшого в запозичених словах» [7, с. 37]. Наприклад, [б'урб].

Отже, можна констатувати, що вчення про історію української фонології дає змогу отримати уявлення не лише про особливості звукової системи української мови, що характеризується музичальністю, гармонійним звучанням, багатством звуків та їх сполучень, а й зрозуміти, як цілі класи звуків уступають у чіткі, послідовні відношення (якщо кількість вимовлюваних звуків безмежна, то кількість фонем у кожній мові можна точно підрахувати, як і кількість букв в алфавіті), засвоїти закономірну стрункість мовної системи. Окрім того, заняття фонологією уможливають усвідомлене формування орфоепічних умінь, навчають поцінювати українську систему письма, що забезпечує належний рівень правописної грамотності.

Література

1. Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови / Петро Петрович Коструба. – Ч. I. – Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1963. – 100 с.
2. Курило О. До поняття «фонема» / О. Курило // Зб. секції граматики української мови. – Кн. 1. – К., 1930. – С. 217–234.
3. Наконечний М. Ф. Фонетика / Микола Федорович Наконечний // Курс сучасної

української літературної мови : посіб. для філол. фак-тів ун-тів і фак-тів мови і літ-ри пед. ін-тів / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. І. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 126–287.

4. Сильченкова Л. С. Формирование фонематического слуха / Л. С. Сильченкова // Начальная школа. – 2005. – № 1. – С. 117–119.

5. Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови / О. Синявський // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – Х. : ДВУ, 1929. – № 2. – С. 5–33.

6. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 436 с.

7. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – [3-є вид., доп.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

8. Тимченко Є. Курс історії українського язика : Вступ і фонетика / Євген Костянтинович Тимченко. – К. : ДВУ, 1927. – 172 с.

9. Тимченко Є. Українська граMATика / Євген Костянтинович Тимченко. – К. : Час, 1917. – 168 с.

10. Тоцька Н. І. Голосні фонеми української літературної мови / Ніна Іванівна Тоцька. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1973. – 193 с.

11. Українська мова : енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2012 р.